

О.В. Бузько

ПРО УЧАСТЬ МАРІЇ ВЯЗМІТИНОЇ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ (за спогадами і листуванням)

«Когда я перебираю свои воспоминания о Туркестане, я иногда не без грусти думаю о том, как основательно забыты люди, игравшие когда-то более чем заметную (научную) роль даже при скромном служебном положении».

В.В. БАРТОЛЬД, 1926

На тлі роботи двох великих Середньоазійських експедицій (Термезької археологічної комплексної експедиції та Південно-Туркменістанської археологічної комплексної експедиції) розглядається участь у них археологині Марії Вязьмітиної у 1937 р. і протягом 1946—1950 рр. відповідно. За спогадами Г.А. Пугаченкової та листуванням М.І. Вязьмітиної відтворюється атмосфера експедицій: побут та наукові будні.

Ключові слова: Марія Вязьмітіна, Михайло Массон, Галина Пугаченкова, біографістика, епістолярій, історія археології, Середня Азія, археологічне повсякдення.

Такий епіграф археолог Михайло Массон обрав для своєї маленької науково-популярної книжечки «Рудник погибелі» (1971) — про перші роки діяльності Туркестанського гуртка любителів археології. Ця книжечка, разом з іншою, переважно науковою, літературою з персональної бібліотеки М.І. Вязьмітиної, в середині 1990-х рр. «переїхала» з дому на Софіївській, 25 до Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України. На першій сторінці — дарчий напис автора: «Марии Ивановне Вязьмитиной. Добром вспоминающий свою такэинку и ютакэинку М. Массон».

У тому ж Інституті археології, в Науковому архіві (далі — НА), зберігається персональний фонд Марії Вязьмітиної¹, у якому, зокрема, є матеріали, що висвітлюють її наукове повсякдення. Хотілось би дану статтю присвятити не

1. Фонд Марії Іванівни Вязьмітиної — № 34 — зберігається в НА ІА НАН України і наразі перебуває у процесі науково-технічного опрацювання (далі — НТО). Далі в тексті — посилання на матеріали з цього фонду: відгуки та листування.

Марія Вязьмітіна

стільки науковим здобуткам конкретних експедицій в Середній Азії (це може бути темою спеціальних історіографічних розвідок), скільки постаті Марії Вязьмітиної в цих експедиціях. Тож хронологічно у фокусі не час існування Кушанського або Парфянського царств, а 1937 і 1946—1950-і рр., протягом яких М. Вязьмітіна працювала в Середній Азії. Територіальні межі збігаються рівно в тих точках, де «ступала нога» Марії Іванівни. З огляду на висловлену в епіграфі думку сходознавця В.В. Бартольда, поширену М.С. Массоном, антропологізація науки була і залишається актуальним завданням. У статті наведено багато цитат — методологічно це пояснюється прагненням авторки «дати слово» безпосереднім учасникам експедицій.

Марія Іванівна Вязьмітіна (1896—1994) відома в археологічному середовищі передусім

Михайло Массон у центрі стола в таборі Старого Мерва [Стиль ..., 1972]

Галина Пугаченкова і Михайло Массон

як дослідниця сарматів та пізніх скіфів. Однак, проживши довге і плідне життя, вона прийшла в українську археологію, коли їй був 51 рік. До того вона встигла захистити три кандидатські дисертації: «Синтаксис русских пословиц» (1922 р., звання кандидата філологічних наук); «Мусульманський інкрустований бронзовий посуд часів розквіту» (1929 р., промоційна робота на звання наукового співробітника — мистецтвознавця); «Памятники кушанского искусства в Айртаме» (1947 р., звання кандидата історичних наук). Невипадково першою темою, за яку вона візьметься як спеціалістка у галузі мистецтва і культури східних народів, почавши роботу в Інституті археології в Києві, буде мистецтво Скіфії [Бузько, Саєнко, 2016]. Однак і археологічний досвід на той час вона вже матиме — участь в якості начальниці загону у двох середньоазійських експедиціях: Термезькій археологічній комплексній експедиції (1937 р.) та Південно-Туркменістанській археологічній комплексній експедиції¹ (1946—1950 рр.).

Обидві експедиції очолював патріарх середньоазійської археології (як його традиційно називають) Михайло Євгенович Массон (1897—1986). Ось як описала його майбутня дружина, також видатна вчена і академікня Академії наук Узбекистану Галина Анатоліївна Пугаченкова (1915—2007): «Так вот он какой, Массон! Я стала украдкой его рассматривать. Выразительное у него было лицо: крупный нос («Бургундский, от французских предков» — позднее полушутя говорил он), ярко-голубые глаза под круглыми очками, рыжеватые усы (в ту пору немодные — мужчины начисто их сбрасывали), твердый раздвоенный подбородок, волосы прикрыты черной шапочкой, как на портретах некоторых старых академиком (он ссылался, что-де шапочка защищает его от головных бо-

лей, но на самом деле то было простительное в общем-то стремление выделиться среди других). Широкоплечий, стройный, с мускулистыми ногами («это от моих горных шотландских предков») в шерстяных гольфах. Был ли он красив? Нет, пожалуй, это не то; скорее — от него исходила особая эманация мужественности, которая столь неотразимо действовала и на мужчин, и на женщин. И в добавление ко всему — удивительный тембр голоса — баритон, то рокочущий, то бархатистый, с богатейшими модуляциями, передававшими настроение и темперамент» [Горшенина, 2002, с. 75].

«ТАКЭ»

У жовтні 1932 р. біля урочища Айртам у водах Амудар'ї було помічено велику кам'яну плиту із зображенням музикантів. Дізнавшись про це, наступного року Михайло Массон виїхав на місце знахідки, де заклав два шурфи. В результаті були знайдені кам'яні плити скульптурного фризу з фігурами музикантів та геніїв, що приносять дари, а також основу цоколя пілона. Другий шурф виявив прямокутну в плані будівлю, яку М. Массон попередньо визначив як буддійський монастир або палац правителя з культовим приміщенням [Вязьмитина, 1945, с. 25—26]. Знахідки засвідчили присутність на території Бактрії-Тохарістану буддизму, кушанів і античної культури. Постає необхідність археологічного дослідження.

У 1936 р. на пленумі ДАІМК у своїй доповіді М.Є. Массон як делегат від Комітету Наук УзРСР поставив завдання суцільного археологічного вивчення Середньої Азії. Відкриття, яке привернуло увагу наукової громадськості до молодого вченого, сприяло присудженню йому звання доктора археології без захисту дисертації. Епіграфом до брошури, яка вийшла у 1937 р., за підсумком проголошеної доповіді, стоїть уривок «Листа молодих вчених України товарищу Сталіну» (березень, 1936 р.): «Стахановское движение по новому поставило перед нами вопросы научной работы. Мы будем большевистски бороться за ликвидацию отставания науки, неразрывно связанной с живой

1. Далі в тексті назви подаються в російськомовній транскрипції і в лапках — «ТАКЭ» і «ЮТАКЭ».

практикой социалистического строительства» [Массон, 1937, с. 3]. За тих суворих обставин йому вдалося переконливо обґрунтувати і принцип комплексності майбутньої експедиції: «Всякого рода научной замкнутости, изолированности и отрыву от злободневной тематики теории и практики жизни, помимо всего прочего, нельзя не противопоставить плодотворного кооперирования ряда дисциплин для сосредоточения над комплексной проработкой одной темы и взаимного и обоюдно полезного проникновения одних наук в другие, заставляющих по новому относиться к ряду вопросов» [Там само, с. 4].

У 1936 р. було утворено Термезьку археологічну комплексну експедицію, яку М. Массон і очолив. Можливо, саме вдало обґрунтований розмах експедиції дозволив мистецтвознавиці Марії Вязьмітіній уникнути репресій 1937 р., долучившись до розкопок. Після ліквідації у 1934 р. відділу мистецтва Сходу (який М. Вязьмітіна утворила і очолювала у Державному Художньому Музеї¹), вона була позбавлена можливості працювати за спеціальністю — тож стала завідувачкою бібліотеки Київського Будинку архітекторів, куди була запрошена для організації спеціальної мистецтвознавчої бібліотеки [Curriculum vitae]. Галина Пугаченкова у червні 1937 р. закінчила архітектурне відділення будівельного факультету Середньоазійського індустріального інституту, а її перше кохання, Вадима Сукіна, у цей час було заарештовано, його батька розстріляно. 3 грудня 1937 р. в Ташкенті розстріляли вчителя М. Вязьмітіної Ф. Шміта — мистецтвознавця, дослідника живопису та архітектури Візантії. 11 грудня 1937 р. розстріляно колегу і однокурсницю М. Вязьмітіної по Київському археологічному інституту та по гуртку «Студію» Наталю Коцюбинську. 14 грудня 1937 р. в Києві заарештували Сильвестра Магуру, з яким М. Вязьмітіна навчалась у Київському Археологічному Інституті, а менше ніж за місяць його також розстріляли. Список можна продовжувати.

Протягом квітня—червня 1937 р., взявши відпустку в бібліотеці, М. Вязьмітіна проводила розкопки поблизу Термеза, очолюючи третій загін «ТАКЭ». З 24 вересня по 1 грудня вона допомагала організувати звітну виставку матеріалів експедиції до 20 ювілею радянської влади [Curriculum vitae]. У цій багатозагінній експедиції, окрім співробітників «Узкомстариса»², брали участь співробітники ПМКу, Ермітажу, Центрального антирелігійного музею в Москві, Сурхандар'їнського окружного музею, Самаркандського музею. М. Вязьмітіна представляла Київський Будинок архітектора [Мас-

Розкопки на городищі Айртам

сон, 1940, с. 113; 1945, с. 3]. Згідно з принципом «комплексності» експедиції, з археологами працювали спеціалісти суміжних дисциплін в області гуманітарних та природничих наук.

«ТАКЭ» працювала протягом трьох польових сезонів — 1936, 1937 і 1938 р. У ході роботи експедиції була вивчена історична топографія

1. Узбекистанский комитет по охране памятников старины и искусства.

2. Далі в тексті назви подаються в російськомовній транскрипції і в лапках — «ТАКЭ» і «ЮТАКЭ».

термезького городища, відкрито буддистський монастир епохи кушанів. Марія Вязьмітіна працювала в експедиції лише в 1937 р., продовживши минулорічні розкопки храмового приміщення на городищі Айртам, яке М. Массон датував I ст. н. е., відмітивши у ньому як східно-елліністичні елементи, так і індійські. Дослідження дозволило прослідкувати п'ять періодів у житті монастиря: від останніх століть до н. е. до часу напередодні арабського завоювання. Час зведення монастиря (I ст. до н. е. — початок I ст. н. е.) встановили за бронзовою монетою «Безіменного царя», знайденою на підлозі «святилища» та за стилістичним аналізом кам'яного фризу з музикантами [Вязьмітіна, 1945, с. 33—34].

М.С. Массон вніс ряд інновацій у техніку польових досліджень. Так з археологічним інтересом спостерігаючи за природою, він винайшов метод вивчення археологічного об'єкту за рослинним покривом. Він помітив, що навесні перші трави-ефемери над руїнами ростуть нерівномірно — десь з більшою концентрацією, десь з меншою. Окремі види зростають у щільному ґрунті по контурах стін, а інші — на більш м'якій землі у проміжках, у завалах приміщень. Так, слідуючи трав'яним контурам, М. Массон удавалося складати доволі чіткі плани приміщень [Массон, 1945, с. 8; Горшенина, 2002, с. 81].

Другим цікавим нововведенням було застосування ентомологічних знань в археології. Так з інформації про те, що скарабей закладає в пухку землю кульки з гноєм (харчуванням личинок) над щільним ґрунтом максимум на 30 сантиметрів, М.С. Массон зробив висновок, що якщо в археологічному шарі трапляється така кулька, глибше на 30 см слід шукати підлогу будівлі. Знання про інших жуків і їхні особливості також використовувалися під час розкопок. Г. Пугаченкова згадує, що в їхній квартирі відтоді висіла колекція жуків, які були саме такими археологічними жуками-індикаторами [Горшенина, 2002, с. 81].

На жаль, листів або мемуарів М. Вязьмітіної, які б описували атмосферу експедиції 1937 р., наразі в її фонді не знайдено, тож про побут табору ми можемо дізнатися із розповіді Галини Пугаченкової: «Полевого лагерь располагался вовсе не в палатках, как я предполагала, а в просторном зале ханаки XII века Хаким-и ат-Термизи, возвышавшегося над могилой этого ученого богослова. Высокий купол с оконцами для проветривания, под которым некогда принимали странствующих дервишей, сохранял прохладу даже в жаркие дневные часы. Посредине стоял длинный стол для трапезы и работы, наскоро сбитые из досок скамьи, столики для обработки материалов, ящики с этими самыми материалами, а в глубине — ряд кроватей, покрытых, как старинные колыбели, марлевыми полотнищами — пашахона — защита

от свирепых комаров, орды которых на закате слетались в лагерь с Амударьи. Каждый вечер мы собирались у входа в ханаку, ужинали, потом представляли короткие доклады о проделанной за день работе и, как только солнце уходило на закат, спешили побыстрее под пашахону, в тщетной надежде укрыться от нещадных комаров-злодеев» [Там само, с. 82].

Однак збережений у фонді М. Вязьмітіної відгук на її дисертацію, написаний майже десять років по тому її опонентом Михайлом Массоном, свідчить про те, що табір Марії Вязьмітіної стояв окремо: «Если автор в своих статьях ничего не говорит об условиях полевых работ, то моя обязанность отметить и эту сторону изначального момента в создании ее опубликованного научно-исследовательского труда. Жара, превышавшая порой +40°; гнетущая духота при отсутствии тени в условиях пребывания на постоянном солнцепеке рабочих площадок; изматывающие организм дни, когда по полутора суткам непрерывно дует несущий песок горячий ветер «афганец». К этим чисто климатическим трудностям надо добавить обособленность пребывания отряда от базисного лагеря ТАКЭ, от которого его отделяло свыше 30 км. Лагерь М.И. Вязьмитиной находился в совершенно пустынной обстановке пограничного района, где на узкую береговую полосу Амударьи вплотную насаждают сыпучие пески и где при отсутствии вблизи жилья налицо обилие зверей и диких птиц. В бытность мою на Айртаме лагерь отряда дважды посещался тигром, а из соседнего тугая временами сквозь камыш проглядывали ветвистые рога бактрийского оленя» [Відгук М.С. Массона].

Цінною для історії експедиційного повсякдення є згадка Галини Пугаченкової про харчування в таборі: «Проблемой было в те голодные годы и обеспечение экспедиционной группы питанием. Используя свои геологические связи, Михаил Евгеньевич сумел запастись в Ташкенте перловой крупой, макаронами, мясными консервами, сгущенным молоком, чаем и сахаром. Первое время мы были без поварахи, готовили по очереди. Число возможных комбинаций для трехразовой еды было ограниченным: крупа или макароны с тушенкой в виде супа или густого месива. Многие годы после ТАКЭ меня мучило при одном лишь запахе консервированного мяса. Но тогда все это было почти роскошью (ведь и дома выбирать не приходилось!), да как-то никто не придавал особого значения однообразию еды, а физический труд на свежем воздухе порождал, по крайней мере у многих, завидный аппетит» [Горшенина, 2002, с. 83—84].

Про режим експедиції ми дізнаємось із того ж джерела: «Вставали рано, работали часов пять, потом в самые жаркие часы передышки пили чай в прохладной ханаке, приводили в порядок записи и чертежи и снова шли на рас-

копки. М. Массон внімательно слeдид за ходом раскопочных работ, педантично обходя все раскопочные площадки (а находились они на значительном расстоянии), размеренно шестува под огромным полотняным зонтиком, что нередко используют при работе топографы (за этот зонтик мальчишки прозвали его «дяденька с парашютом»). Ложились тоже рано — зажигать огонь не полагалось, да и комары с остервенением набрасывались на нас. Единственное спасение — скорее под пашахону! Лежали, тихо беседовали с соседями, но сон смаривал быстро. А с восходом солнца слышали бодрый голос начальника «Доброе утро, Такинцы!» [Там само, с. 84].

Один із розділів книги С. Горшеніної про Г. Пугаченкову, фрагменти з якої вище зацитовано, має назву «Археологическое крещение: Термезская археологическая комплексная экспедиция». Можна сказати, що «археологічне хрещення» М. Вязьмітіної також відбулося у цій експедиції, у 1937 р., за рік до «хрещення» Г. Пугаченкової. Недарма М. Массон іноді у листах до М. Вязьмітіної підписувався її «хрещеним батьком в археології».

Матеріали експедиції були опубліковані вже після війни, у 1945 р., у Термезькому збірнику. Дві статті М. Вязьмітіної («Раскопки на городище Айртам»; «Керамика Айртама времени кушанов»), які вона написала у 1940 р., вміщено у другому томі. Після виходу друком результатів її праці, вона вирішила оформити їх у кандидатську дисертацію: «статьи объединены плавными вступлением и заключением, в текст введены, напр., развернутый анализ Айртамского фриза и ряд новых вставок, переделок, дополнений, примечаний, указаний на литературу. Сохранить старый текст диссертанта побудило, по-видимому, то, что этот текст имеет значение первой публикации материала, а также и то, что предполагать его известным читающему работу нельзя: вышедши крайне ограниченным тиражом, термезский сборник с самого момента своего напечатания стал библиографической редкостью» [Відгук В.М. Зуммера].

Кандидатська дисертація, яка мала назву «Памятники кушанского искусства в Айртаме» була успішно захищена Марією Іванівною 9 грудня 1947 р на історичному факультеті Середньоазійського державного університету в Ташкенті¹. Це була робота на стику археології, мистецтвознавства і архітектури. Недарма у дисертантки виникли складнощі з вибором установи, в якій мав відбутися захист. Галина Пугаченкова писала їй у листі: «Может быть, Вам желаннее защитить диссертацию в САГУ² или

в ТФАН — на кандидата исторических наук? Бог с ним, с искусствоведением!» [Лист від Г.А. Пугаченкової від 20 червня 1947 р.] Врешті так і сталося. Університет САДУ виявився гостиннішим до дисертантки, ніж Академія архітектури в Києві, при якій вона спершу хотіла захищатись. Михайло Массон на історичному факультеті САДУ очолював кафедру археології Середньої Азії. Він був опонентом дисертантки. Фрагмент його відгуку вище цитувався.

На кафедрі мистецтвознавства цього ж факультету лекції читала Галина Пугаченкова. «Ну а душою кафедри был, понятно, Зуммер — живой, энергичный, похожий внешне — повод для вечных студенческих шуток — на старичка-лесовичка...» [Горшенина, 1994, с. 140]. Всеволод Михайлович Зуммер³ очолював кафедру мистецтвознавства протягом 1943—1949 рр. Будучи вчителем, колегою і близьким другом Марії Іванівни, він допомагав дисертантці збирати документи, морально підтримував і всіляко сприяв її успішному захисту. Свідчення про це містить листування, що відклалося у персональному фондї М. Вязьмітіної. «М. Евгчу [Массону] оппонентом быть придется, и вот почему: я до сих пор не утвержденный доктор, ВасАф [Шишкин⁴] — кандидат, — нужно подпереть это дело доктором. Он — руководитель экспедиции, — не руководитель работы, — он имеет право выступать, как оппонент. Вот он отзыв свой и прочтет. Мне очень досадно, что до сих пор не удалось мне добиться утверждения доктором, — и вследствие этого я не могу настаивать и на праве факультету присуждать кандидата искусствоведческих наук. Как было бы тогда просто Вам — но, к сожалению, сие от нас не зависит. Я оппонентом буду, дело не в этом, но и М. Евг. [Массон] необходим...» [Лист від В.М. Зуммера від 8 жовтня 1947 р.].

Готуючись до захисту дисертації, Марія Іванівна вже працювала у другій великій комплексній експедиції М.Є. Массона — «ЮТАКЭ», яка багато років (1946—1967 рр.) вивчала парфянські городища Старої та Нової Ніси, а також городище центру Маргіани — Старий Мерв.

«ЮТАКЭ»

3 квітня 1946 р. М. Вязьмітіна отримала листа з Туркменського філіалу Академії наук СРСР, Інституту історії, мови та літератури в Ашхабаді, від т. в. о. директора інституту М. Сакалі такого змісту: «Нами получено Ваше сообщение о согласии принять участие в орга-

3. Всеволод Михайлович Зуммер (1885—1970) — український та радянський історик східного мистецтва, мистецтвознавець, ісламознавець, музеєзнавець, доктор історії і теорії мистецтв. Один із фундаторів орієнтального мистецтвознавства в Україні у 1920-х рр.

4. Василь Афанасійович Шишкін (1894—1966) — узбецький та радянський археолог і сходознавець.

1. Детальніше про захист дисертації М. Вязьмітіної див. Бузько, 2017.

2. Середньоазійський державний університет (рос. САГУ). З 1960 р. — Ташкентський університет ім. В.І. Леніна. Нинішня назва — Національний університет Узбекистану ім. Мірзо Улугбека.

низуемой нашим Институтом Южно-туркменской Археологической Экспедиции. 27 марта Вам послана телеграмма, подтверждающая включение Вас в число личного состава экспедиции.

Южно-туркменская Археологическая Комплексная Экспедиция (ЮТАКЭ) ставит соей задачей изучение памятников материалов культуры южного Туркменистана, при этом особое внимание предполагается уделить первобытному обществу, периоду существования парфянского государства и эпохе XI—XII вв.

В 1946 г. намечена организация 9 отрядов в составе экспедиции, из которых 3 будут работать стационарно на городищах Старой и Новой Несы¹. Предполагается Ваше участие в составе одного из этих отрядов, который будет проводить разведочные работы в центральной части городища Старой Несы.

Продолжительность работ рассчитана на 2 месяца.

Для получения сведений об условиях работы Вам необходимо обратиться непосредственно к начальнику экспедиции проф. М.Е. Массону. (Ташкент, ул. 9 января, 16, кв. 34)» [Лист від Туркменського філіалу АН СРСР...].

«ЮТАКЭ» була однією з найбільших постійнодіючих експедицій Радянського союзу. З її діяльністю пов'язаний ряд наукових відкриттів світового значення — на городищах Ніси і Старого Мерва. Завдяки «ЮТАКЭ» Туркменістан вийшов на одне з перших у СРСР місць за рівнем археолого-історичної вивченості. В ході робіт на городищах Старої та Нової Ніси (столиці прикопетдазької області Парфіїни) було виявлено контури давнього міста. Тут було відкрито парадні будівлі палацу і храму, сховище царських реліквій. Серед знахідок — мармурові скульптури елліністичного стилю, срібні та бронзові статуєтки, орнаментовані ритони зі слонової кістки [Горшенина, 2002, с. 128]. Наукові результати «ЮТАКЭ» знайшли відображення у двох випусках «Материалов ЮТАКЭ» і в 20 томах «Трудов ЮТАКЭ».

М. Массон створив окремі комплексні загоны за напрямками роботи: епоха кам'яного віку, період від неоліту до ранньозалізного віку, два великі міста античного і середньовічного часу (Ніса і Мерв). Сам М. Массон керував загонами, що вивчали античність і середньовіччя. Працювали в експедиції співробітники і студенти кафедри археології САДУ, а також вчені з Ашхабада, Москви, Ленінграда, Новоросійська, Самарканда. Від Києва Г. Пугаченкова називає М. Вязьмітіну [Там само, с. 122].

1. Ніса, Наса, Неса (туркм. Gadymy Nusaý, перс. نسا, давньогр. Νισαία, також Парфавніса) — давнє місто, руїни якого розташовані поблизу селища Багір, у 18 км на захід від Ашхабада. Складається з двох городищ: парфяньського міста Нова Ніса в долині і царської фортеці Стара Ніса на підвищенні.

Марія Вязьмітіна працювала у другому загоні на городищі Нової Ніси протягом першої п'ятирічки — 1946—1950 рр.² Результати її досліджень 1946 і 1947 рр. викладені у двох статтях перших двох томів «Трудов ЮТАКЭ». Перший том вийшов друком у 1949 р., другий — у 1951 р. Як значиться на початку другого тому, його опублікування затрималось у зв'язку із стихійним лихом — страшним Ашхабадським землетрусом, який стався в ніч з 5 на 6 жовтня 1948 р. В результаті землетрусу в аулі Багір і в Ашхабаді загинула половина землекопів першого—третього загонів експедиції, що працювали на розкопках Ніси, шофер Г. Данишвар, агентка для доручень Шихоркіна, члени сімей Д.М. Овезова та бухгалтера Панжиної [Стиль ..., 1972, с. 77]. Співробітники експедиції, разом з жителями Ашхабада, розкопували руїни будинків і рятували людей.

Незважаючи на трагедію, роботи експедиції в сезон 1948 р. були продовжені. В господарських приміщеннях було знайдено парфяньський архів з більш ніж двома з половиною тисячами написів на остраконах, які містили свідчення про культурне життя Парфії. Напередодні землетрусу на городищі Старої Ніси аспіранткою М. Массона Оленою Давидович були знайдені знамениті ритони зі слонової кістки — сплав культур грецької античності та Сходу. Пощастило, що вони залишались в землі до землетрусу — це дозволило їм зберегтись.

Михайло Массон відповідально ставився до того, щоб забезпечити місце для камеральної обробки матеріалів. Також він був уважним до питань повсякденного побуту учасників експедиції — тому не визнавав життя в наметах під час розкопок. З турботою про особистий комфорт учасників «ЮТАКЭ» у Мерві він обрав для розміщення експедиції велику стару конюшню, а в Нісі — невелике закинута медресе у селищі Багір [Горшенина, 2002, с. 125]. Марія Вязьмітіна, як уже було сказано, працювала на городищі Нова Ніса (Тязе-Нусай). В її фонді збереглося листування³, яке є цінним джерелом про експедиційні будні.

2. В одній з автобіографій М. Вязьмітіна зазначала роки роботи в експедиції: 1947—1950, у другій — 1946—1949, у третій зазначає, що з 1946 р. включилась у п'ятирічний план археологічних досліджень. З огляду на те, що її звіт про розкопки за 1946 р. включено до першого тому «Трудов ЮТАКЭ», ми можемо з великою вірогідністю припустити, що вона була учасницею експедиції протягом п'яти зазначених років.

3. Листи публікуються мовою оригіналу. Мовностилістичні особливості збережено, явні помилки або описки виправлено, пунктуацію приведено до сучасних вимог. У квадратних дужках подано примітки публікатора. Три крапки у квадратних дужках означають пропущене публікатором місце

За експедиційним столом: друга зліва — ймовірно, Г. Пугаченкова; перший справа — М. Массон; по-та справа — ймовірно, М. Вязьмітіна [Фото-Газета, 1948]

«Кабінет» професора М.Є. Массона у приміщенні старшого конюха [Стиль ..., 1972]

[25 серпня 1946 р., М.О. Новицька¹ до М.І. Вязьмітіної]:

Маринька моя сребристая певунья! Как я рада, что ты наконец расправила свои крылья и, оторвавшись от библиотечной грязи, акад [емических] будней и других неприятностей, улетела на восток, на свободу. Надеюсь, что ты уже давно побывала в объятиях и Вс[еволода]. М[ихайловича²], и Массона [...].

[24 вересня 1946 р., М.О. Новицька до М.І. Вязьмітіної]:

Маринька милая, не забывай, пожалуйста, что ты не котенок, а ландыш серебристый, который по обрывам не ходит, а потому я боюсь, чтобы ты куда-нибудь не сорвалась. Вообще не очень задавайся и задирай носик, что у тебя под началом настоящие археологи [...] [Листи від М.О. Новицької до М.І. Вязьмітіної].

[24 вересня (ймовірно 1947 р.). М.І. Вязьмітіна до М. Новицької, олівцем]:

В обеденный перерыв (12—3 1/2 ч.), выкупавшись, вернее, умывшись в тазике горячей водой и позавтракав хлебом, колбасой, тарелкой лапши, чарджуйской дыней и чаем, вышла за пределы своего лагеря, на окраинку помидорного огорода — к арыку помыть найденные сегодня черепки (тут и культура Анау, и парфяне, и сельджуки, и тимуриды).

[Далі — синіми чорнилами]:

Пока живется ничего. Работа интересная, условия приличные, моюсь 3 раза в день горячей водой, стираюсь.

Дорога на раскоп и обратно чудесная, по ранним утрам и на закате — доставляет истинное наслаждение. С гребня цитадели — вид захватывающий. Вчера там перед закатом солнца ели божественную чарджуйскую дыню —

1. Марія Олексіївна Новицька (1896—1965) — українська мистецтвознавиця, музейна працівниця. Дочка академіка Олексі Новицького, учениця Данила Щербаківського. Близька подруга Марії Вязьмітіної, з якою вони разом вчилися, а потім проживали за адресою Калініна (пізніше Софійська), 25, разом поховані на Байковому цвинтарі.

2. Всеволод Зуммер.

сплошной сок и сахар, нежнейшая из нежнейших.

К сожалению, виноград уже снят и колхозники не продают.

Вчера, обходя владения Новой Несы, нашла черепки крашеной керамики культуры Анау (типа трипольской) и черную лощеную — первоклассные образцы!

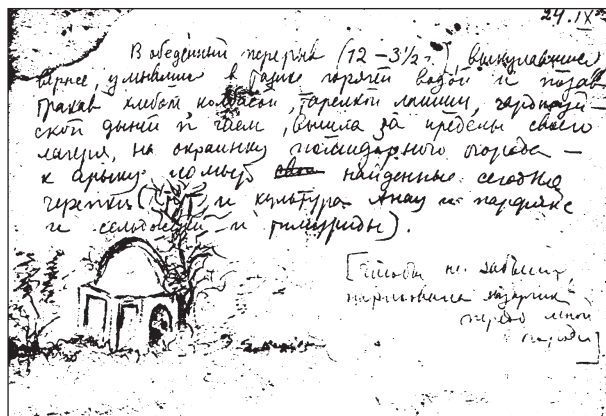
Вообще сделала вчера еще несколько открытий.

Одно только — трудно с рабочими. Колхозники туркмены не хотят работать, постоянно разбегаются. Сегодня у нас утром (в моем отряде) не было ни одного. Дадут, кажется, из других источников [...] [Листи від М.І. Вязьмітіної до М.О. Новицької].

[27 вересня 1947 р., Багір. М.І. Вязьмітіна до М.М. Ігнат'євої³]:

Дорогая Мария Николаевна, ну вот я снова в своих нисийских владениях: зеленый кишлак, горы на горизонте, по обе стороны кишлака на

3. Марія Миколаївна Ігнат'єва (1866—1953) — дочка дипломата графа Миколи Павловича Ігнат'єва та Катерини Леонідівни (уродженої княжни Голіциної, яка була хрещеною матір'ю М.І. Вязьмітіної). Єдина з семи дітей Ігнат'євих лишилась у Києві, опікувалась долею сімейних реліквій.

Фрагмент листа М. Вязьмітіної до М. Новицької

высоких холмах — древние цитадели — Старой и Новой Нисы. Журчат арыки, пахнет полынью... Благодетельная тишина. Лишь изредка донесутся издали звуки человеческого голоса, отрывок песни, протяжный крик ишачка.

Живем в том же лагере, но с большими удобствами. У меня отдельная худжра с очагом, вентиляцией в крыше, 5-ю нишами для книг, туалета и буфета. В худжре — стол, кровать, табурет, керосиновая лампа.

Я уже в письме приглашала Мусю заглянуть ко мне в буфет. В нем она может найти: красные помидоры, золотистый виноград, персики, темно-синюю ежевику и полосатую сладкую дыню.

Может выкупаться под горячим душем, помыть свои пышные косы и сушить их на солнышке, сидя на плоской кровле с видом на горные цепи Копет-дага и серебристо-зеленые сады и огороды Багира.

Может прогуляться со мной на раскоп, где 10 мальчиков из детской трудовой колонии вздымают к небу столбы археологической пыли.

Завтра — поездка в Анау. Мы обмениваемся визитами с коллегами по работе. В этом году у нас 3 лагеря: в Багире, Анау и Старом Мерве. Меня назначили начальником Багирского лагеря (чему я не очень рада) [...].

Погода чудесная, теплая. По вечерам, правда, прохладно. Но все же днем еще по-летнему жарко.

Про библиотеку не вспоминаю и чувствую себя свободно и легко [...].

[10 жовтня 1947 р., Багір. М.І. Вязьмітіна до М.М. Ігнат'євої]:

Только что получила Ваше письмо от 25.IX. Большое Вам спасибо за память. Как долго идут сюда письма. Я пишу Вам уже второе письмо отсюда, а Вы сообщаете еще о получении московского моего письма.

Я живу уже здесь две недели. Время летит очень быстро. Я очень занята своими раскопками. У меня в этом году два новых помощника и одна прошлогодня. Работают у нас мальчишки-подростки из трудовой колонии. Народ довольно своенравный и непослушный. Все время нужен за ними присмотр. Но понемножку двигаемся. Есть некоторые достижения. Открыли погребальную камеру парфянского времени на глубине 6 метров от поверхности земли. К сожалению, погребение было нарушено ямой и промоиной, сделанной уже в позднейшую эпоху по самой середине камеры, но все же на полу были найдены некоторые остатки: розовая бузина, медные болтики, фрагментик бортика чашечки, несколько золотых тоненьких ленточек от какого-то украшения и часть черепа (лобная часть) древнего парфянина или парфянки. Стены и пол камеры покрыты красной штукатуркой.

Я вполне здорова. Чувствую себя неплохо. На воздухе порозовела и загорела. Единственный недостаток — очень потрескалась от лесовой пыли на раскопках кожа на ногах и на руках... А так, вообще говоря, жаловаться мне не на что. Кормят нас неплохо, по-домашнему. Не очень изобильно и разнообразно, но вполне прилично. Повариха, наша прошлогодня знакомая, старается нам угодить.

Относятся ко мне хорошо. Мой начальник сейчас в другом лагере, в Анау. Изредка к нам наезжает. Я — начальник нашего Багирского лагеря. Всего у нас в Багире 2 отряда по Старой и Новой Нисе. Под моей командой, кроме того, отряд второй.

Отослала в Ташкент все свои тезисы и дополнения к диссертации, которые смогла закончить только здесь в тиши ночной, в своей худжре, вдали от шума городского и киевской сутолоки и неприятностей библиотеки. Уже получила телеграмму, что документы, высланные Мусей¹, получены, и защита назначается после октябрьских праздников. Мой шеф хочет задержать меня на октябрьские дни здесь для устройства юбилейной выставки по материалам экспедиции.

Посмотрим. Мне хочется еще заехать в Самарканд посмотреть перед защитой материалы по кушанам и побеседовать с тамошними музейными работниками.

Мечтаю закончить здесь работу и по Нисе. Шеф мой был очень огорчен, что я ничего не привезла готового к печати. Но все же примирился с фактом, взявши с меня слово, что я не уеду, не сдавши работы, т. к. на меня уже заключен договор на печатание моей статьи в сборнике в этом году. Думаю это выполнить.

В этом году лагерь оборудован значительно лучше. У меня отдельная худжра, есть керосиновая лампа. Могу заниматься, сколько хочу. Никто не мешает. Что я и делаю. Очень довольна, что захватила с собой все свои прошлогодние записки и карточки.

Очень жалели, что я с собой не привезла Колин прибор² для реконструкции форм сосудов. Я послала ему телеграмму спешно его выслать, но пока ответа не имею. Очень долго оборачиваются письма и телеграммы.

Я Вам, кажется, рассказывала, что Коля изобрел прибор для реконструкции форм сосудов по отдельным черепкам — еще до войны,

1. Марія Новицька.

2. Микола Іванович Вязьмітін — брат Марії Іванівни. У примірнику збірника «ТАКЭ» з бібліотеки М. Вязьмітіної на маргінесі, біля слів М. Массона про те, що «кандидат фізико-математичних наук М.І. Вязьмітін винайшов і сконструював у 1937 р. спеціальний прилад для механічної графічної реконструкції первісних форм посудин» [Массон, 1945, с. 8], Марія Іванівна ручкою поставила знак питання. Очевидно, М. Массон «присвоїв» її брату вчене звання для надання повідомленню більшої ваги.

но он у него пропал. В этом году он, по моей просьбе, снова его возобновил и усовершенствовал; сделал мне рисунки. И здесь очень заинтересовались его приобрести. Это даст ему небольшую материальную поддержку, а для археологии облегчит полевую работу и зарисовки форм керамики [...].

У нас еще тепло, даже жарко на солнце. Я хожу в своей широкополой шляпе и комбине зоне. Очень люблю по утрам и вечерам ходить одна по узенькой тропинке среди капустных огородов, тутовых деревьев и журчащих арыков; вдыхать воздух, напоенный запахом полыни, смотреть на гребни дымчатых гор. После работы иногда прогуливаюсь по плоской кровле медресе, где мы живем, и смотрю, как постепенно тускнеют вечерние краски и близится ночь. Звонок к обеду (в 7 час[ов] вечера) прерывает обычно мою вечернюю прогулку. Я спускаюсь по крутой лестничке вниз и присоединяюсь к шумной компании членов нашей экспедиции, уже рассаживающейся за длинным столом в нашей столовой. У меня возле тарелки стоит даже букет лиловых диких цветов, типа мелких астр. Иногда я делаю всем краткие информации о находках текущего дня.

Перед отъездом из Киева я купила фотоаппарат, училась им действовать за 10 минут до отхода поезда. Сейчас делаю снимки и даже не очень плохие. Когда мне напечатают, постараюсь Вам прислать образчик [...].

[1 листопада 1947 р., Багір. М.І. Вязьмітіна до М.М. Ігнат'євої]:

Прошли блаженные денечки... Сползли с гор сизые тучки, поползли по желто-зеленым багирским садам и огородам, просеялись над ними мелким дождиком...

Дорогая Мария Николаевна, открыточку Вашу получила, спасибо за нее. Как Вы поживаете в далеком Киеве? Что, у Вас тоже дожди-ки? Даже снежок падал?

Со вчерашнего дня я надела ватную стеганку (есть у меня такие же штаны). В Ашхабаде купила непромокаемый плащ. От дождиков есть защита. Чувствую я себя хорошо, ни разу не болела. Вот что значит жизнь на свежем воздухе.

Вчера с работы возвращалась под маленьким дождиком. Было даже приятно вдыхать свеженький мокренький воздух, пахнущий душистой горной полынью. Деревья стоят зеленые, многие уже пожелтели и покраснели. Удивительно красивые краски разлиты вокруг. И такое спокойствие.

Еще позавчера наслаждалась теплом. Удивительные, прямо летние дни стояли все время, и чудные лунные ясные ночи. Взбиралась по крутым ступенькам на плоскую кровлю своего обиталища — слушать лунные сонаты и журчание бегущих вод. Дремали дремучие горы, дремали древние городища Нисы; тихий сон сходил на весь аул...

Еще осталось нам по расписанию заниматься раскопными или, вернее, обработкой материалов и чертежами — три дня. Вчера должны были закончить земляные работы, но я отпустила детишек обратно в колонию, чтобы они не простудились под дождем.

Не знаю, что будет сегодня.

Сейчас — половина седьмого утра. Дождика нет, но небо все серенькое и холодно. Лагерь уже проснулся. Поют петухи. Если приедут наши ребята, закончим сегодня раскоп и будем заканчивать снятие планов, чертежи, рисунки; шифровать керамику, готовить ее к отправке.

В нашем полевом музейчике есть чудесные вещи. В этом году повезло на целые сосуды. Из Тимуридской керамики (XV век) — можно составить прямо полный сервиз: большие глубокие чаши, тарелки, миниатюрные пиалы; на белом фоне кобальтом синий орнамент: птицы, цветы, деревья. Есть совершенно изумительная голубая чаша с рифленой поверхностью и орнаментом на дне с датой (XII век). Изящные тонкостенные серые и красные кувшинчики, тонкие, как яичная скорлупа, белые фарфоровые и кашинные чашечки с многокрасочным узором...

Итак, кончаем работу. Наш парфянский некрополь выглядит сейчас почти грандиозно. Вздвигаются кверху на 10-метровую высоту величественные стены с прорезанными сквозь них нишами, коридорами и камерами, покрытыми красной и черной лощеной штукатуркой, с остатками полуколонок и ступеньками.

Наводим полный порядок: расчищаем сырцовые кирпичики, подчищаем полы, подметаем, готовим для окончательной фотографии. Только бы не помешал нашим снимкам дождик.

Думаю еще после окончания раскопа пожить в Ашхабаде в гостинице, посмотреть материалы в музее, дочитать последние строки взятых для прочтения книг. Праздники придется провести уже здесь. Мой шеф с одним из отрядов 2.XI уезжает в маршрутную поездку.

Я заканчиваю здесь отчет и статью. 8-го предполагаю выехать в Ташкент с остановкой на 3 дня в Самарканде. Во второй половине ноября предполагается моя защита. Значит не раньше 30 ноября должна быть в Киеве. На службу послала телеграмму отсрочить отпуск до 1 декабря [...].

Ну, пока всего доброго.

Уже приглашают дежурные и петухи к утреннему завтраку. Целую Вас крепко. Благодарю передававших мне приветы и снова их приветствую.

Ваша путешественница [Листи від М.І. Вязьмітіної до М.М. Ігнат'євої].

Напередодні ювілею «ЮТАКЭ» М. Масон ініціював видання книжки спогадів про експедицію [Стиль ..., 1972]. За свідченням

Школярі белуджі на урочистому табірному засіданні в день річниці Жовтневої революції [Стиль ..., 1972]

Г. Пугаченкової, відгукнулися шестеро жінок, натомість чоловіки поставилися до задуму скептично. «А жаль, — констатує Г. Пугаченкова, — сьогодні эта книжечка восстанавливаєт атмосферу тех уже давних лет...» [Горшенина, 2002, с. 127]. У вступному слові від редакції зазначається, що досі не знайшли належного висвітлення питання про те, як будувалась виховна робота, як готували молодих спеціалістів, який був порядок проведення польових досліджень, як було влаштовано табірний побут. «Об этом по существу почти ничего нет и в отношении других археологических экспедиций. В порядке обмена опытом с ними и в связи с XXV-летием ЮТАКЭ составлена данная публикация на основе воспоминаний участников самого крупного XVIII-го Старо-Мервского отряда экспедиции» [Стиль ..., 1972, с. 4].

Якщо брошуру складають спогади учасниць Старо-Мервського загону про 1960-і рр., то атмосфера у другому загоні в селищі Багір у другій половині 1940-х рр. відтворена у наведених листах, які дозволяють, наскільки це можливо, подивитись на експедицію очима М. Вязьмітіної. Ці листи публікуються вперше і доповнюють уже опубліковані спогади про «ЮТАКЭ».

На завершення варто сказати декілька слів про атмосферу кінця 1940-х рр. — сумну добу боротьби з космополітизмом. У 1949 р. стається трагічний перелом на історичному факультеті САДУ: кафедру мистецтвознавства позбавляють її керівника Всеволода Зуммера — за невідповідність, як професора, висунутими в країні вимогам ідейного та методологічного характеру [Зуммер, 1949]. Піддано критиці роботу не лише окремих вчених та викладачів, а й кафедру археології та мистецтвознавства в цілому. І якщо за кафедрою археології вступилося багато вчених (не останню роль в її збереженні відіграли здобутки М.Є. Массона), то кафедрі мистецтвознавства пощастило менше. У вину їй було поставлено відхід від сучасності, небажання займатися питаннями радянсько-

го мистецтва. Кафедру намагалися зберегти, змінюючи навчальні плани і склад співробітників. Певний час її очолювала молода Г. Пугаченкова, потім — Г. Чабров, в 1952 р. її реорганізували у кафедру музеєзнавства, але вже у 1953 р. вона припиняє своє існування, «розчинившись» у кафедрі історії СРСР [Горшенина, 2002, с. 111—115].

Г. Пугаченкова, як і М. Вязьмітіна, переходить до археології. С. Горшенина так пояснює цей перехід у випадку Галини Пугаченкової: «Ідея, котра визривала в надрах її підсвідомості — тісний зв'язок археології з мистецтвознавством — була піддана остракізму; першій в якості винятку дозволялось займатися давньою, від другого вимагали розробки виключно сучасної тематики, по суті підмінюючи поняття «мистецтвознавство» поняттям «художня критика» і відкидаючи тим самим такі галузі науки про мистецтво, як історія та теорія мистецтва. В подібній ситуації займатися історією мистецтва можна було лише під прапором археології... Аполітичність та наукову об'єктивність можна було зберегти, лише вивчаючи історичні періоди вельми віддалені у часі від сучасних подій» [Там само, с. 114].

Шляхи М. Вязьмітіної і Г. Пугаченкової, двох сильних і амбітних жінок, були дещо схожими. Обидві починали наукову кар'єру як мистецтвознавиці, обидві пройшли «хрещення» в експедиції «ТАКЭ», обидві у складний для мистецтвознавства час перейшли в археологію — і, варто думати, не пошкодували. Археологічна наука від того лише виграла — адже їхнє мистецтвознавче минуле робило їх цінними фахівчинями, особливо чутливими до певних, дотичних до мистецтва, тем. Так після успішного захисту дисертації М. Вязьмітіна звільнилась з бібліотеки і з 1948 р. почала працювати в Інституті археології. Її початкова тема була все ще мистецтвознавча — скіфське мистецтво.

Ще багато років після того, як М. Вязьмітіна оберє об'єктом свого дослідження сарматські й пізньоскіфські пам'ятки території Української РСР, М. Массон і Г. Пугаченкова шкодуватимуть, що вона більше не приїжджає до них у Середню Азію. У фонді М. Вязьмітіної збережені листи до неї від цього подружжя вчених. Г. Пугаченкова підписує листи: «Друзья-ташкентцы», «Дорогой Марии Ивановне, такинке и ютакинке». М. Массон підписує листи та книги по-своєму: «Ваш бывший строгий и требовательный начальник»; «Ваш соратник по ТАКЭ, ЮТАКЭ и “крестный отец” по археологии», іноді просто «Ваш М. Массон». «Как жаль, что Вы отошли от наших работ... Хочу думать, что у Вас все более или менее благополучно и что Вы работаете успешно и не забываете старых друзей, в числе которых и я. Ваш М. Массон». «Новая Ниса — стоит осиротевшей. И ее продолжают уничтожать. Вы себе не можете представить, как ее изуродовали! От души желаю

здоров'я. Все ще не потерявши надії, можете побачити Вас в складі ЮТАКЭ. Ваш М. Массон»; «Завжди тепло Вас згадували Г.А. Пугаченкова і М. Массон» [Листи від Г.А. Пугаченкової; Листи від М.С. Массона].

Библиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана. / Сост. Б.В. Лунин. — Ташкент, 1976—1977. — Т. 1—2. — 439 + 424 с.

Бузько О.В., Саєнко В.М. До історії написання М.І. Вязьмитіної праці «Искусство Скифии» // АДІУ. — 2016. — Вип. 2 (19). — С. 280—283.

Бузько О. Дівчина і тигри. Як Марія Вязьмитіна захищала дисертацію // Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. — Львів, 2017. — У друці (МДАПВ. — Вип. 21).
Відгук В.М. Зуммера / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Відгук М.С. Массона / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Вязьмитина М.И. Археологическое изучение городища Новая Ниса в 1946 году // Тр. ЮТАКЭ. — Ашхабад, 1949. — Т. 1. — С. 147—169.

Вязьмитина М.И. Археологические работы на городище Новая Ниса в 1947 году // Тр. ЮТАКЭ. — Ашхабад, 1951. — Т. 2. — С. 147—168.

Вязьмитина М.И. Керамика Айртама времени кушанов // Тр. АН УзССР. Серия 1: История, Археология. Термезская археологическая экспедиция. — Ташкент, 1945а. — Т. 2. — С. 35—64.

Вязьмитина М.И. Раскопки на городище Айртам // Тр. АН УзССР. Серия 1: История, Археология. Термезская археологическая экспедиция. — Ташкент, 1945. — Т. 2. — С. 23—34.

Горшенина С.М. Галина Пугаченкова. Перебирая жизни черепки. — Ташкент, 2002. — 254 с.

Горшенина С. «...Какой мне сон приснился ныне» // Звезда Востока. — Ташкент, 1994. — С. 133—148.

Зуммер В.М. Заявления в разные инстанции о несправедливом освобождении его от должности заведующего кафедрой и преподавателя в Средне-Азиатском Государственном университете. 2—11 апреля 1949 г., Ташкент / ИР НБУВ. — Ф. 291, спр. 191. — Арк. 4.

Колесникова В.А., Яненко А.С. Жизнь археолога в повседневном измерении как одно из направлений истории археологии // Евразийский археолого-историографический сборник: К 60-летию С.В. Кузьминых. — Санкт-Петербург; Красноярск, 2012. — С. 153—160.

Лист від Туркменського філіалу АН СРСР до М.І. Вязьмитіної / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Листи від В.М. Зуммера до М.І. Вязьмитіної / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Листи від Г.А. Пугаченкової до М.І. Вязьмитіної / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Листи від М.І. Вязьмитіної до М.М. Ігнат'євої / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Листи від М.І. Вязьмитіної до М.О. Новицької / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Листи від М.О. Новицької до М.І. Вязьмитіної / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Листи від М.С. Массона до М.І. Вязьмитіної / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

Массон М.Е. Прикладные задачи археологии и их тематика в Средней Азии. — Ташкент, 1937. — 19 с.

Массон М.Е. Термезская археологическая комплексная экспедиция (ТАКЭ). // КС ИИМК. — 1940 — Вып. 8. — С. 113—116.

Массон М.Е. Работы Термезской археологической комплексной экспедиции (ТАКЭ) 1937 и 1938 гг. // Тр. АН УзССР. — 1945. — Т. 2. — С. 23—35.

Массон М.Е. Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ) 1946 года // Тр. ЮТАКЭ. — Ашхабад, 1949. — Т. 1. — С. 5—15.

Массон М.Е. Городища Нисы в селении Багир и их изучение // Тр. ЮТАКЭ. — Ашхабад, 1949а. — Т. 1. — С. 16—115.

Массон М.Е. Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ) 1947 г. // Тр. ЮТАКЭ. — Ашхабад, 1951. — Т. 2. — С. 7—72.

Массон М.Е. Краткий очерк истории изучения Средней Азии в археологическом отношении // Тр. САГУ. Археология Средней Азии. — Ташкент, 1956. — Вып. LXXXI. — С. 5—40.

Массон М. Из воспоминаний среднеазиатского археолога. — Ташкент, 1976. — 176 с.

Пугаченкова Г.А. Михаил Евгеньевич Массон — основатель центральноазиатской археологической школы // Кумбес. — 1998. — № 1. — С. 2—4.

Стиль работы и полевой быт Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (воспоминания участников). — Ашхабад, 1972. — 106 с. *Фото-Газета.* — Ташкент, 1948. — № 8.

Шамукарамова Ф.Ш. Михаил Евгеньевич Массон и археология Средней Азии // История и историки Узбекистана в XX веке. — Ташкент, 2014. — С. 194—216.

Curriculum vitae Вязьмитиной Марии Ивановны / НА ІА НАН України. — Ф. 34.

А.В. Бузько

ОБ УЧАСТИИ МАРИИ ВЯЗЬМИНОЙ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ СРЕДНЕЙ АЗИИ (по воспоминаниям и переписке)

В 1937 г. в Термезской археологической комплексной экспедиции произошло археологическое «крещение» Марии Ивановны Вязьмитиной (1896—1994) М.Е. Массоном. В этот страшный для советских граждан год она, выехав весной из Киева, работала начальницей третьего отряда экспедиции на городище Айртам, раскапывая греко-буддийские памятники кушанов на правом берегу Аму-Дарьи близ Термеза.

После войны, когда экспедиционная деятельность стала возобновляться, Мария Вязьмитина принимала участие в первой пятилетке работ Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (1946—1950) в качестве начальницы второго отряда, работая на городище Новой Нисы — столицы Парфянского царства. Параллельно с работой в экспедиции и в библиотеке Киевского Дома архитекторов, она подготовила и успешно защитила в 1947 г. кандидатскую диссертацию по итогам своих работ 1937 г.

Таким образом, в статье рассматривается фигура Марии Вязьмитиной в контексте работ двух крупнейших Среднеазиатских экспедиций. Помогают ближе рассмотреть быт и научные будни экспедиций воспоминания Галины Пугаченковой и переписка Марии Вязьмитиной. И если С. Горшениной удалось вовремя записать и издать мемуары Г. Пугаченковой, то материалы М. Вязьмитиной «законсервировались» в ее архиве. Статья вводит в научный оборот ценные

фрагменты переписки Марии Вязьмитиной, которые помогают более целостно воссоздать картину ее длинной и интересной жизни.

Ключевые слова: Мария Вязьмитина, Михаил Массон, Галина Пугаченкова, биографистика, эпистолярный, история археологии, Средняя Азия, археологическая повседневность.

O. V. Buzko

**MARIA VYAZMITINA'S
PARTICIPATION IN THE
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
OF CENTRAL ASIA (Based on the
Memoirs and Correspondence)**

In 1937 in Termiz Archaeological Complex Expedition Mariia Ivanivna Vyazmitina (1896—1994) was «baptised» as an archaeologist by M.E. Masson. In this terrible for the Soviet citizens year she leaved Kyiv in Spring and worked as a chief of the third brigade on ancient settlement Airtam excavating Greco-Buddhist Kushan monuments on the right bank of the Amu Darya River near Termiz.

After the war, when expedition activity has renewed, Mariia Vyazmitina participated in the first five year-plan of work of the South-Turkmen archaeological complex expedition (1946—1950) as a chief of the second brigade, working on the ancient settlement of New Nisa — the capital of the Parthian Empire. In parallel with the work in the expedition, and in the library of the Kyiv House of Architects, she had prepared and successfully defended in 1947 her thesis on the results of her work in 1937.

Thus, we consider the figure of Mariia Vyazmitina in the context of the work of two major Central Asian expeditions. Memories of Galina Pugachenkova and correspondence of Mariia Vyazmitina assist a closer look at the scientific expeditions' everyday life. While S. Gorshenina on time managed to record and publish memoirs of G. Pugachenkova, the documents of M. Vyazmitina are «conserved» in her personal archive. The article introduces into scientific discourse valuable Mariia Vyazmitina's correspondence, which helps to recreate a more holistic picture of her long and interesting life.

Keywords: Mariia Vyazmitina, Mikhail Masson, Galina Pugachenkova, biographic studies, epistolary, history of archeology, Central Asia, archaeological everyday life studies.

Одержано 3.01.2017